

Programa polític i programa literari: les interaccions de la tribuna oratòria i l'escenari

Political programme and literary programme:
the interactions of the orator's tribune and the scene

Jordi Redondo
<Jordi.Redondo@valencia.edu>
<https://orcid.org/0000-0002-5347-5830>
Universitat de València
Departament de Filologia Clàssica
Av. Blasco Ibáñez, 32
46010 València

Fecha de recepció: 15/10/2022
Fecha de aceptació: 06/11/2022

RESUM: Els cercles oligàrquics atenesos atorgaven a la literatura l'atenció que mereixia dins la societat grega antiga com a espai per al debat, eina per a l'ensenyament, dipositària de la memòria col·lectiva i vehicle per a la difusió d'idees i conceptes. Ens proposem de posar en relació obres de diferents gèneres literaris, temes i persones que exposaven, en paral·lel i de manera sempre indirecta, un programa polític que aspirava a l'abolició de la democràcia radical atenesa.

MOTS CLAU: societat; reacció antidemocràtica; cop d'estat; gènere literari; interinfluència.

ABSTRACT: The Athenian oligarchic circles gave literature the attention it deserved in the ancient Greek society as a space for debate, a tool for teaching, a repository of collective memory, and a vehicle for the dissemination of ideas and concepts. We intend to relate works of different literary genres, themes and people that set out, in a parallel way and always indirectly, a political programme that aspired to the abolition of radical Athenian democracy.

KEYWORDS: society; antidemocratic reaction; putsch; literary genre; inter-influence.

Fa ja més de vint anys que abordàvem aquest mateix tema a propòsit del drama satíric, que alguns autors han entès com una mena de *divertimento* desproveït de tota significació social i per consegüent també política. La nostra posició era i és que malgrat les característiques pròpies del gènere, el drama satíric s'ha de llegir al costat de les tragèdies que acompanyava i en comparació també amb les comèdies dels corresponents festivals, tots ells mostres d'un teatre ciutadà on la crítica política era indèstria de la representació dramàtica (Redondo 1999), com a manifestacions d'un règim i una societat democràtics, en la mesura en què podien ser-ne a la Grècia antiga. Adoptem ara un punt de vista diferent, que consisteix a examinar dins diversos gèneres i dins un mateix marc crono-

lògic la formulació d'un missatge polític ben definit, com a execució d'una estratègia curosament planificada.

Oratòria i política al Pseudo-Xenofont

Començarem per la *Constitució dels atenesos* del Pseudo-Xenofont, pertanyent a una espècie del gènere retòric que podem denominar l'assaig –no resulta gens adient el terme de pamflet, emprat sovint per a tractar-ne (Mattingly 1997: 352; Ramírez Vidal 2005; Lenfant 2020; Marino 2020: 2). No en sabem la datació exacta, que en tot cas seria anterior a la desfeta de Sicília el 413 aev. i amb tota probabilitat anterior al cop d'estat del 411. El que aquí mirarem de mostrar és com el seu autor exposava amb una meridiana clarividència els eixos sobre els quals havia de bastir-se la crítica als capdavanters del règim democràtic. L'objectiu principal de la crítica del Pseudo-Xenofont era l'imperialisme atenès, concebut com una dominació omnímoda de l'estil que els avantpassats havien combatut a Marató, a Salamina i a Platea. L'aplicació de l'estatus hegemònic atenès imposava als ciutadans dels estats aliats d'anar a Atenes per als enjudiciaments on la ciutat de l'olivera estigués implicada. Això en diu el Pseudo-Xenofont a la seua *Constitució dels atenesos*:

δοκεῖ δὲ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων καὶ ἐν τῷδε κακῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς συμμάχους ἀναγκάζουσι πλεῖν ἐπὶ δίκας Ἀθήναζε. οἱ δὲ ἀντιλογίζονται ὅσα ἐν τούτῳ ἐνὶ ἀγαθὰ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων· πρῶτον μὲν ἀπὸ τῶν πρυτανείων τὸν μισθὸν δι' ἐνιαυτοῦ λαμβάνειν· εἴτ' οἴκοι καθήμενοι ἄνευ νεῶν ἐκπλου διοικοῦσι τὰς πόλεις τὰς συμμαχίδας, καὶ τοὺς μὲν τοῦ δήμου σφάζουσι, τοὺς δ' ἐναντίους ἀπολλύουσιν ἐν τοῖς δικαστηρίοις· εἰ δὲ οἴκοι εἶχον ἕκαστοι τὰς δίκας, ἅτε ἀχθόμενοι Ἀθηναίοις τούτους ἂν σφῶν αὐτῶν ἀπόλλυσαν οἵτινες φίλοι μάλιστα ἦσαν Ἀθηναίων τῷ δήμῳ.

També en aquesta qüestió fa parer l'assemblea dels atenesos de sostenir una decisió perniciosa, puix que obliguen els seus aliats a fer-se a la mar fins a Atenes per als diversos plets. Alguns addueixen a tall de rèplica tants de beneficis com ne rauen per al poble d'Atenes: en primer lloc, el cobrament del salari per les despeses judicials al llarg de tot l'any; després, administren les ciutats aliades asseguts a casa seva, sense necessitat de cap viatge, i així fan sans i estalvis els membres de les classes populars i destrossen als tribunals, en canvi, els seus adversaris; però si cadascú tingués els respectius processos a casa seva, irats com estan contra els atenesos haurien eliminat, d'entre ells mateixos, tots aquells que han estat més amatents amb l'assemblea d'Atenes¹.

La intenció de l'autor no és pas la de limitar-se a l'àmbit comercial i de negocis², per bé que part de l'opuscle tracta de l'economia d'Atenes, de les seues fonts i pràctiques i del seu sistema fiscal. La interrelació d'atenesos i aliats jonis queda plantejada en termes de dependència política mitjançant l'anul·lació de tota independència judicial. Aquesta pràctica política té el seu inici a la campanya atenesa contra Calcis, a la fi de la qual als

1. Ps.-X. *Ath.* I 16. Llevat d'una indicació diferent, totes les traduccions són pròpies.

2. Gautier (1972 :149-156) tracta tan sols dels estrangers dedicats a activitats comercials i que pels interessos de llurs negocis havien de pledejar a Atenes. Ben diferentment, el Pseudo-Xenofont es refereix a quiscvulla ciutadà d'una polis membre de la Confederació de Delos, que a desgrat del principi d'autonomia es veia obligat a viatjar a Atenes i posar-se a disposició dels tribunals ordinaris d'aquesta ciutat.

revoltats els hi fou imposada l'obligació de dirimir les qüestions judicials als tribunals de la metròpoli³. No pas per casualitat aquesta hostil política atenesa és també reconeguda per Tucídides⁴. De portes endins, aspectes que el Pseudo-Xenofont enumera són el cobrament del μισθὸς δικαστικός, els guanys derivats de l'allotjament dels ciutadans aliats i el capteniment tirànic dels atenesos, que governen territoris llunyans que no els pertanyen.

El nostre assagista pro-oligàrquic entra més endavant en matèria de drets polítics arran d'una altra limitació, la que establien els concursos de comèdia respecte de la crítica als ciutadans partidaris del règim, en tant que els destinataris habituals de la burla còmica:

κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἔδωκεν, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἀκούωσι κακῶς, ἰδίᾳ δὲ κελεύουσιν, εἴ τις τινα βούλεται, εὖ εἰδότες ὅτι οὐχὶ τοῦ δήμου ἐστὶν οὐδὲ τοῦ πλήθους ὁ κωμωδούμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀλλ' ἢ πλούσιος ἢ γενναῖος ἢ δυνάμενος, ὀλίγοι δὲ τινες τῶν πενήτων καὶ τῶν δημοτικῶν κωμωδοῦνται, καὶ οὐδ' οὗτοι ἐὰν μὴ διὰ πολυπραγμοσύνην καὶ διὰ τὸ ζητεῖν πλεόν τι ἔχειν τοῦ δήμου· ὥστε οὐδὲ τοὺς τοιούτους ἄχθονται κωμωδομένους.

D'altra banda, no consenten⁵ que del poble es faci tema de comèdia i que se'n parli malament, per tal que ells mateixos no siguin objecte de maledicència⁶; ara bé, en privat insten a fer-ho, si és que algú vol respecte d'algun ciutadà, perquè saben perfectament que, en termes molt genèrics⁷, no és pas membre del poble ni de l'assemblea qui sigui satiritzat a la comèdia, sinó un ric o un noble o algú de poderós. Uns pocs d'entre els pobres o de la gent del comú són representats a les comèdies, i ni tan sols aquests com a tals, llevat que

3. La disposició es troba a l'anomenat *Decret dels calcideus*, promulgat l'any 445 aev., cf. Morris (1978: 226-227). La datació d'aquesta mesura repressiva invalida els intents de Mattingly d'atenuar les acusacions formulades per la historiografia contemporània contra l'imperialisme atenes (Mattingly 1961, 2002 i 2014).

4. Th. I 77, 1 καὶ ἐλασσούμενοι γὰρ ἐν ταῖς ξυμβολαίαις πρὸς τοὺς ξυμμάχους δίκαις καὶ παρ' ἡμῖν αὐτοῖς ἐν τοῖς ὁμοίοις νόμοις ποιήσαντες τὰς κρίσεις φιλοδικεῖν δοκοῦμεν. *I tot i que als plets sobre els acords contra els aliats ens trobem en minoria, donem per bo d'acudir sovint als plets a compte de conduir els processos mitjançant lleis igualitàries i a casa nostra.* La clau del passatge rau, d'una banda, en el participi ἐλασσούμενοι, que reconeix la inferioritat atenesa establerta als acords amb els aliats, i d'una altra en la doble precisió que fa que els processos es desenvolupin i a Atenes, καὶ παρ' ἡμῖν αὐτοῖς, i amb unes lleis que restableixen la igualtat de les parts, ἐν τοῖς ὁμοίοις νόμοις.

5. Instinsky (1933: 24), atorgava una significació legal a aquest verb, amb el sentit de *vetar*, interpretació que Müller-Strübing (1884) justificava mitjançant l'al·lusió al decret de Siracosi, promulgat entre 416 i 414 amb la finalitat de salvaguardar la imatge pública de cert ciutadans, no necessàriament els governants –vegeu al respecte Sommerstein 1986–. Tot i amb això, a parer de Mastromarco (1994: 453) i de Chirico (1995: 22), s'imposa la idea que no hi havia a l'Atenes clàssica una censura expressa, per llei, de la crítica còmica.

6. La llibertat de crítica de què gaudia l'autor de la comèdia clàssica o antiga, també anomenada, precisament, política, raïa en el fet que la burla era sempre a costa d'un personatge conegut. D'aquesta mofa pública se'n deia ὀνομαστί κωμωδεῖν, *tractar algú còmicament dient-ne pel nom*. Schneider (1815: 409-429) i Instinsky (1933: 22-26) veien en aquest passatge la justificació per datar l'obra entre els anys 440 i 436 aev., com a *terminus post quem*, i el 424 aev., com a *terminus ante quem*. Per a aquesta segona data Instinsky seguia Roscher 1841, a la seua ressenya a Fuchs 1828, mentre que per a la primera es fixava en l'època en què havia estat dictat un primer decret sobre els límits de la crítica expressada pels comediógrafs –un segon decret aparegué el 415, enmig del doble escàndol de la mutilació dels Hermes i de la paròdia dels misteris–. Però els arguments d'Instinsky han estat contestats per Gelzer 1937:71 i 128-132: el Pseudo-Xenofont estaria fent esment d'un clima social, no pas d'una prohibició concreta emanada del poder polític.

7. L'expressió ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, que Heròdot mai no fa servir, compta entre les característiques de la lexi de Tucídides, *Històries* I 12, 2; II 13, 3, V 107 i VI 46, 4 –a III 37, 3 registrem la variant ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖον–. La coincidència entre tots dos autors exemplifica el rerefons de la lexi i l'estil del Pseudo-Xenofont, però assenyala també la pertinença a un mateix ambient cultural i literari.

*ho fossin per la seua dèria de garleries i pel fet que miren de tenir més que el poble, de bo i manera que no els molesta gens que siguin tractats còmicament individus d'aquesta mena*⁸.

Els temes polítics i econòmics no són pas els únics que aborda aquest moviment de conspiradors sota la consigna d'un programa antidemocràtic. També el Pseudo-Xenofont ens regala amb aquesta reflexió de caire social i antropològic:

ἔπειτα νόσους τῶν καρπῶν αἱ ἐκ Διός εἰσιν οἱ μὲν κατὰ γῆν κράτιστοι χαλεπῶς φέρουσιν, οἱ δὲ κατὰ θάλατταν ῥαδίως. οὐ γὰρ ἅμα πᾶσα γῆ νοσεῖ· ὥστε ἐκ τῆς εὐθηνούσης ἀφικνεῖται τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσιν. 7 εἰ δὲ δεῖ καὶ μικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐωχῶν ἐξηῦρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλη ἄλλοις· <ὥστε> ὅ τι ἐν Σικελίᾳ ἢ δὴ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἓν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης. 8 ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς· καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτη καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

Ultra això, les malalties de les collites, malalties que provenen de Zeus, els qui són més poderosos a terra ferma les suporten amb dificultat, mentre que els qui ho són a la mar les suporten amb facilitat, car no pas tota la terra n'està afectada, de forma que d'aquell país que gaudeix de salut arriben els fruits de les collites als qui governen la mar. 7 Però si cal recordar detalls més nimis, a causa del domini de la mar han descobert, en primer lloc, formes de ben passar la vida que han barrejat entre elles, perquè qualsevol plaer que hi hagués a Sicília, a Itàlia, a Xipre, a Egipte, a Lídia, al Pont, al Peloponnès o a qualsevol altre lloc, tots ells han estat sumats en un de sol arran del domini de la mar. 8 Segonament, com que escolten tota mena de parla han triat això d'aquí i allò d'allà, de bo i manera que els grecs disposen més aviat d'una forma característica de cadascú de parla, com de costums i de vestit, mentre que els atenesos disposen d'una de barrejada de totes les gregues i àdhuc les bàrbares (Pseudo-Xenofont, Constitució dels atenesos II 6-8).

Altrament dit, els atenesos no destaquen per la seua neta prosàpia, tot just allò de què blasonaven. A la comèdia registrem els mateixos atacs personificats en les figures dels capdavanters dels demòcrates radicals, com ara Hipèrbol⁹, com veurem més endavant.

Veurem ara com l'argumentació del Pseudo-Xenofont esdevé actuació política, i com les seues denúncies vertebraven el programa dels conspiradors. Sense espai per al dubte, l'autocrítica del Pseudo-Xenofont –l'autor és inconfusiblement atenes– coincideix amb la pràctica oratòria i amb l'argumentació retòrica d'un notabilíssim polític i retor, Antifont de Ramnunt, que s'havia especialitzat en la defensa de les ciutats aliades d'Atenes, que

8. Ps.-X. *Ath.* II 18. Sengles anàlisis d'aquest passatge es poden llegir a Henderson 1990: 285-293, Mastro-marco 1994, i Canfora 1997. Henderson (1990: 288), creu que a Atenes devia haver-hi una llei que prohibia els excessos dels comediògrafs. Plutarc, *Mor.* 519b, ens ha conservat la notícia que la colònia panhel·lènica de Túrios disposava d'una normativa similar, en virtut de la qual només podien ésser objecte de la burla còmica els adúlter i els curiosos de mena. De fet, coneixem almenys dues disposicions ateneses ben semblants, el més recent el decret de Siracosi, cf. Sommerstein 1986, a pròpòsit dels afers de la mutilació dels Hermes i la paròdia dels misteris.

9. García Soler (2013: 58-59) observa encertadament com és durant la Guerra del Peloponnès quan la crítica política a la comèdia, que ja era present a l'obra de Cratí, esdevé més agressiva i punyent. Quant a la presumpta desaparició de la crítica política a la comèdia mitjana –un altre *idolum scholae* que cal escombrar– vegeu Papachrysostomou 2009.

reclamaven al poder hegemònic una rebaixa de les seues exigències en matèria de tributs¹⁰. Assaig polític i oratòria judicial coincidien, doncs, a assenyalar la injustícia d'un marc polític que podem definir com a imperialista¹¹.

Oratòria i política a Antifont

L'orador Antifont de Ramnunt, que com a advocat s'havia especialitzat, precisament, en la defensa de ciutadans dels estats jonis aliats dins la Lliga Delo-àtica¹², va instigar, finançar, encapçalar i finalment assumir l'intent de cop d'estat del 411 aev. Jutjat i condemnat a la pena capital, al seu discurs de defensa dedicava un apartat de l'argumentari a la inexistència de cap ambició de caire econòmic:

ὡς αἰρεθεῖς ἀρχὴν ἄρξει χρήματα πολλὰ διεχείρισα καὶ εὐθυναί μοι ἦσαν ἅς ἐδεδοίκεν ἡ ἄτιμος ἦν ἢ κακόν τι ὑμᾶς εἰργασάμην ἢ δίκην ἐπιρρέπουσαν ἐδεδοίκεν; οὐ δῆτα τοῦτό γε ἐπεὶ οὐδέν μοι ἦν τούτων. ἀλλ' ὡς χρήματα ἀφείλεσθε ἐμοῦ; ἀλλ' ὡς τῶν προγόνων τῶν ἐμῶν κακόν τι εἰργασμένων ἐμὲ ἐτιμωρήσασθε; τοιούτων γάρ τινες ἄλλης τινὸς πολιτείας ἢ τῆς καθεστηκυίας ἐπιθυμοῦσιν, ἵνα ἢ ὧν ἠδίκησαν δίκην μὴ δῶσιν ὧν ἔπαθον τιμωρῶνται καὶ αὐθις μηδὲν πάσχουσιν· ἀλλ' ἐμοὶ τοιοῦτον οὐδέν ἦν. ἀλλὰ μὲν δὴ λέγουσιν οἱ κατήγοροι ὡς συνέγραφόν τε δίκας ἄλλοις καὶ τὸ ε' ἐκέρδαινον ἀπὸ τούτου. οὐκοῦν ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ οὐκ ἂν ἦν μοι τοῦτο, ἐν δὲ τῇ δημοκρατίᾳ ἰδίᾳ ὁ κρατῶν εἰμί ἐγώ, ἐκ δὲ τοῦ λέγειν ἐν μὲν τῇ ὀλιγαρχίᾳ οὐδενὸς ἔμελλον ἄξιος ἔσεσθαι, ἐν δὲ τῇ δημοκρατίᾳ πολλοῦ; φέρε δὴ πῶς εἰκός ἐστιν ἐμὲ ὀλιγαρχίας ἐπιθυμεῖν; πότερον ταῦτα ἐκλογίζεσθαι οὐχ οἷός τ' εἰμί ἢ οὐ γινώσκεις τὰ λυσιτελοῦντα ἐμαυτῷ μόνος Ἀθηναίων;

(...) *En haver estat elegit¹³ per a exercir una magistratura, vaig dependre molts de diners, i, tanmateix, és que em pertocaven unes rendicions de comptes que temés, o és que potser estava privat dels meus drets civils, o és que vaig obrar contra vosaltres alguna malesa, o és que havia estat tement una condemna propera? De cap de les maneres, jo almenys, perquè cap d'aquests fets no m'atenyien. Ara bé, és que em vau arrabassar els meus béns? O és que en haver-vos obrat alguna malesa els meus avantpassats (...).*¹⁴ Molts, però, co-

10. Són els casos del discurs V, *Sobre l'assassinat d'Herodes*, el IX, *Sobre el tribut dels lindis*, i el XV, *Sobre el tribut dels samotracis*.

11. No interessa als nostres propòsits d'escatir les raons d'aquesta denúncia, que eren les d'afeblir el poder democràtic atenès, no mai les de consolidar una situació d'autèntica democràcia al conjunt de la Lliga Delo-àtica. Per a una anàlisi històrica, vegeu Brock 2009. Pel que fa a la distinció que fa Heitsch (1984: 110) entre la posició teòrica del Pseudo-Xenofont i la pràctica d'Antifont, la considerem poc rellevant.

12. Redondo (1998: 167): (...) *Una buena parte de las empresas que como logógrafo aceptó Antifonte parecen referir a los asuntos de ciudadanos no atenienses, oriundos de las poleis aliadas. Nos sentimos inclinados a pensar que, así como Iseo se especializó en las cuestiones relativas a herencias, Antifonte gozó entre sus contemporáneos del predicamento de conocer mejor que nadie los resortes de lo que nosotros llamáramos derecho internacional y, de forma más concreta, el existente entre miembros de la Liga Deloática.*

13. Potser que aquest càrrec sigui identificable amb l'arcontat d'un Antifont, vegeu Redondo (2004: 122): *Tal volta el nostre orador podria ésser identificat amb l'arcont següent, com la prova que l'acció desestabilitzadora havia reeixit fins al punt de permetre als oligarques ocupar parcel·les de poder importants, conquesta facilitada per la desaparició de Pèricles, per la campanya contínua endegada dins Atenes pels propagandistes de les heteries reaccionàries, per la persecució a què sotmeteren el sistema i, finalment, per la desfeta de Sicília el 413 aC., que deixà via lliure al cop d'estat que liquidà la democràcia per un curt temps i que Antifont encapçalà.*

14. L'argument basat en els serveis prestats a la ciutat pel propi llinatge no va només adreçat a l'obtenció d'una sentència favorable. Recordem que la condemna per un delictes de traïció comportava alhora la ru-

begen algun sistema polític diferent de l'establert pel motiu següent: per tal que no hagin de donar satisfacció per les injustícies que cometeren, o perquè vengin les sofrences que patiren i al seu cop res no sofreixin ells en torna. A mi, però, res de semblant no m'afectava. I encara, certament, diuen els meus acusadors que jo composava discursos judicials pels altres i que n'obtenia beneficis¹⁵. De cap de les maneres no m'hagués estat això possible en una situació d'oligarquia¹⁶; en democràcia, però, la potestat de pronunciar discursos la tinc jo. En un règim d'oligarquia no havia de ser considerat digne de cap honor, i de molts, en canvi, en un de democràcia? Eia, doncs, com fóra lògic que jo cobegés l'oligarquia?¹⁷ Potser que no sóc capaç jo, l'únic d'entre els atenesos, de conèixer el que a mi mateix m'interessa (...)? (Antipho fr. 1a col. I ed. Blass)

L'acusació de φιλαργυρία figurava sens dubte entre les principals que la revenja dels demòcrates havia aposat a Antifont.

ἄρα οὕτως τοῖς ἐνδόξοις ἐδόκει; μὰ τοὺς θεοὺς τοὺς Ὀλυμπίους οὐδενί, εἴ γε ὀρθῶς διασκοπεῖσθε. ἀλλ' ἐπειδὴ Θεραμένης, ὃς ἐμοῦ κατηγορήσεν, ἡσύχαζεν ἐν τῇ βουλῇ, Ἐπιγένης οὐτοσὶ ἀντικρὺς διώξας ὃν ἐκεῖ κατηγορήκει (...) οὐτοσὶ, οὐ τὸ εἰκοστὸν ἔλαβε τῶν ψήφων (...) δεινὰ ὁ παθῶν (...) σκέψασθε τοῖνυν (...).

I doncs, així us semblava als qui sou plens de bona reputació? Pels déus olímpics¹⁸, a canvi un, si és que ho considereu a dreta llei. Però com que Teràmenes¹⁹, el qui em va acusar, romania inactiu al Consell, Epígenes, que aquí s'està, en encausar-me pels càrrecs contraris²⁰ als que allà havia formulat (...) aquest, aquí present, no va rebre la vintena part dels

ina de tota la casa: els descendents del condemnat eren desposseïts dels seus drets civils, la seva hisenda confiscada, els edificis soterrats i les mateixes despulles de l'ajusticiat esbandides sense exèquies. Per tant, Antifont parla aquí en defensa de tot el seu clan, i és tota la família qui compareix davant el tribunal, amb el seu bon nom de generacions greument compromès. Unes circumstàncies molt semblants les haurà de patir Andòcides el 409/408 aev., cf. *Sobre el seu retorn* 26, i encara el 399 aev., cf. *Sobre els misteris*, 141-143 i 146-150.

15. L'al·lusió a la cobejança de diners, φιλαργυρία, per part d'Antifont no s'ha d'entendre com un fet estrictament personal. Aquesta imputació arriba a fer-se tòpica a l'oratoría del segle IV aev., cf. *Lys.* XX 4 i XXV 7, *Isoc.* IX 133, *Aesch.* III 168. Però també la comèdia la feia servir contra els representants del partit democràtic, cf. *Ar. Ach.* 5-6, *Eq.* 802-804, *Ve.* 675-677, *Pa.* 605-609, *Lys.* 490-491 i fr. 84 KA ἢ δῶρ' αἰτοῦντες ἀρχὴν πολέμου πορίσειεν μετὰ Πεισάνδρου.

16. El règim dels Quatre-cents, un dels períodes més negres de la història d'Atenes, no va estar per això quelcom de sobtat. Tucídides, VIII 47, explica com l'any precedent, el 412 aev. –un any després de la desfeta a Sicília–, Alcibiades havia promès al poble que tornaria per salvar Atenes, recolzat en la seva aliança amb el sàtrapa persa Tissafernes, amb la condició que el poder fos traspassat als oligarques; la resposta dels atenesos, tot i la seva ambigüitat, buscava de guanyar temps per negociar amb Alcibiades. Finalment, Lísies, *Contra Agòrat* XII 65, reconeix que Teràmenes, cap dels demòcrates moderats, va convèncer l'Assemblea de fer un traspàs voluntari de poders, notícia que Diodor de Sicília, XIII 34, 1-3, torna a confirmar. Vegeu al respecte Harris 1990. D'altra banda, el discurs d'Antifont podria haver estat una de les fonts d'Aristòtil, *Ath. Pol.* XXIV-XXXII, quan l'estagirita s'ocupava del règim polític previst per Teràmenes.

17. Antifont basteix tota la seva argumentació sobre el principi de versemblança, d'una banda, i, d'una altra, sobre el seu renom com a persona cobejosa de diners, com ho recull la comèdia antiga.

18. Sobre l'ús d'aquestes invocacions als déus, vegeu Redondo 2004:144, n. 69. Un nou exemple ens el documenta el fragment 68.

19. Sobre el paper i la figura de Teràmenes vegeu Redondo 2003: 15, n. 30.

20. Tenim aquí una innovació lèxica. Encara a Èsquil el significat és l'antic, cf. *A. Cho.* 192, 'a cara descoberta', però aquesta nova accepció, 'a la inversa' és la que trobarem a partir del segle IV aev., cf. *Arist. EE* 1243a37.

vots (...) ell, que ha sofert espantosos patiments (...) examineu, doncs (...) (Antipho fr. 1b col. IV ed. Blass).

Tòpic al decàleg del bon ciutadà era precisament el d'obeir la llei de la ciutat per damunt de tota mena d'interès personal, i en especial aquell relacionat amb els guanys materials²¹.

Un altre dels càrrecs fou, evidentment, el de conspiració per a la dissolució del règim democràtic. El primer dels fragments del discurs *Sobre el cop d'estat*, que tant va admirar Tucídides, ens l'ha conservat el lexicògraf Harpocració arran del seu comentari al terme στασιώτης, 'conspirador':

περὶ τοίνυν ὧν Ἀπόληξις κατηγορήκεν, ὡς στασιώτης ἦν καὶ ἐγὼ καὶ ὁ πάππος ὁ ἐμός. ἔοικε νῦν ὁ ῥήτωρ ἰδίως ἐπὶ τοῦ δορυφόρου κεχρηῆσθαι τῷ ὀνόματι· ἐν γοῦν τοῖς ἐξῆς φησιν ὅτι· οὐκ ἂν τοὺς μὲν τυραννοῦντας ἐδυνήθησαν οἱ πρόγονοι κολάσαι, τοὺς δὲ δορυφόρους ἠδυνάτησαν.

Conspirador: [ho digué] Antifont al discurs *Sobre el cop d'estat*: Adoneu-vos-en, pel que fa a les acusacions que ha estat formulant Apòlexis²², en el sentit que jo era un conspirador, com també el meu avi (...) ²³ els nostres avantpassats no haguessin pas pogut no castigar els tirans, però sí els seus llancers²⁴ (Antipho fr. 1 ed. Blass).

També forma part dels tòpics propagandístics l'acusació de voler tòrcer la recta deliberació dels membres del tribunal mitjançant el recurs a la commiseració. No hi mancava la presència dels fills petits per tal de provocar la inclinació dels jutges a la clemència. Quan Tucídides vol escarnir l'heroi de les files democràtiques, el brillant Temístocles, en diu que es servia del seu fill petit per a provocar la clemència, i encara pel consell de la seua dona:

καὶ ὁ μὲν οὐκ ἔτυχεν ἐπιδημῶν, ὁ δὲ τῆς γυναικὸς ἰκέτης γενόμενος διδάσκεται ὑπ' αὐτῆς τὸν παῖδα σφῶν λαβῶν καθεύξεσθαι ἐπὶ τὴν ἐστίαν.

Ell no es trobava a ciutat, però en esdevenir suplicant de la seua dona n'és instruït per tal de seure a la llar duent amb ell el fill d'ambdós (Th. I 136, 3).

21. N'és un bon exemple aquest passatge lisíac, Lys. I 29 οὐκ ἠμφεσβήτει, ὃ ἄνδρες, ἀλλ' ὠμολόγει ἀδικεῖν, καὶ ὅπως μὲν μὴ ἀποθάνη ἠντεβόλει καὶ ἰκέτευεν, ἀποτίνειν δ' ἔτοιμος ἦν χρήματα. ἐγὼ δὲ τῷ μὲν ἐκείνου τιμήματι οὐ συνεχώρουν, τὸν δὲ τῆς πόλεως νόμον ἠξίου εἶναι κυριώτερον, καὶ ταύτην ἔλαβον τὴν δίκην, ἦν ὑμεῖς δικαιοτάτην εἶναι ἠγησάμενοι τοῖς τὰ τοιαῦτα ἐπιτηδεύουσιν ἐτάξατε.

22. Aquest Apòlexis hauria estat un dels redactors de la constitució del 412 aev. No s'allunya del pla de la hipòtesi M. Ostwald (1986: 402, n. 225), a l'hora d'interpretar la seua activitat política com a prooligàrquica. Resulta significatiu d'observar com, per al segle I aev., Reinmuth (1966: 97), recorda com l'antropònim en qüestió era freqüent a la família dels Mídies del Pireu, els membres de la qual *were notoriously aristocratic in their political affiliations*.

23. Antifont apel·la aquí a la tradició aristocràtica de la seva nissaga, però de manera del tot contrària a com s'espera, i més en casos com aquest, penats amb la mort. El tòpic dels beneficis gaudits per la ciutat a compte de l'esforç i l'excel·lència d'una sola família es troba també a Andòcides, *Sobre els misteris* 141-143 i 146-148.

24. *Portadors de llança*, guàrdia personal dels tirans, cf. Th. V 56, 2 i 57, 1 i 4. Heròdot ens forneix la dada que els reclutats per Pisístrat no duïen llança, sinó maça, cf. Hdt. I 59, 5. Pel que fa al sentit del passatge, pensem que contraposa els caps conspiradors i els seus subordinats, però el text és massa fragmentari per concloure'n res.

Tucidides no en té prou de donar-nos la informació triada sobre aquest moment de la vida de l'heroi, ans en fa una mena d'escena:

ὁ δὲ ἀκούσας ἀνίστησί τε αὐτὸν μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ υἱέος, ὥσπερ καὶ ἔχων αὐτὸν ἐκαθέζετο, καὶ μέγιστον ἦν ἰκέτευμα τοῦτο, καὶ ὕστερον οὐ πολλῶ τοῖς τε Λακεδαιμονίοις καὶ Ἀθηναίοις ἐλθοῦσι καὶ πολλὰ εἰποῦσιν οὐκ ἐκδίδωσιν etc.

Tan bon punt ho va sentir l'alça juntament amb el seu fill, segons que estava assegut portant-lo en braços, de manera que aquesta era la més poderosa forma de súplica, fins al punt que més endavant, al cap de no gaire temps, tant als lacedemonis com als atenesos que hi arribaven i hi parlaven reiteradament no els el cedeix (Th. I 137, 1).

Antifont té molta cura d'allunyar tota sospita del caire respecte de la seua persona:

περὶ τοῦ μὴ ἔλεεῖν ὑμᾶς ἐμὲ ἐδεήθη, δείσας μὴ ἐγὼ δάκρυσι καὶ ἰκετεῖαις πειρῶμαι ὑμᾶς ἀναπεῖθειν.

Ha reclamat que no tinguéssiu pietat de mi, perquè tem que provi de convèncer-vos amb súpriques i llàgrimes (Antipho fr. 77 ed. Blass).

I també la comèdia, com no, blasma els qui actuen d'una manera que era habitual a les seus dels tribunals de justícia²⁵:

ἄρα δῆτ' οὐκ ἀπ' ἀρχῆς ἐδήλους ἀναΐδειαν,
ἤπερ μόνη προστατεῖ ρητόρων;
ἢ σὺ πιστεύων ἀμέλγεις τῶν ξένων τοὺς καρπίμους,
πρῶτος ὢν· ὁ δ' Ἴπποδάμου λείβεται θεώμενος.

Que no mostraves de bon començament, doncs, el teu desvergonyiment, que és la sola defensa dels rêtors? Fiat en ella, munyeixes els camps col·lidors dels forasters, tu que ets el primer; el fill d'Hipòdam es fon en llàgrimes perquè té els ulls de tothom al damunt (Ar. Eq. 324-327).

Uns anys més tard, Plató fa que el seu estimat Sòcrates rebutgi i de fet condemni una pràctica que un ciutadà de pedra picada no es podia permetre, per dignitat:

τάχα δ' ἂν τις ὑμῶν ἀγανακτήσειεν ἀναμνησθεὶς ἑαυτοῦ, εἰ ὁ μὲν καὶ ἐλάττω τουτουῖ τοῦ ἀγῶνος ἀγῶνα ἀγωνιζόμενος ἐδεήθη τε καὶ ἰκέτευσε τοὺς δικαστὰς μετὰ πολλῶν δακρῶν, παιδία τε αὐτοῦ ἀναβιβασάμενος ἵνα ὅτι μάλιστα ἐλεηθεῖη, καὶ ἄλλους τῶν οἰκείων καὶ φίλων πολλούς, ἐγὼ δὲ οὐδὲν ἄρα τούτων ποιήσω, καὶ ταῦτα κινδυνεύων, ὡς ἂν δόξαιμι, τὸν ἔσχατον κίνδυνον.

Qualsevol de vosaltres es mostraria potser irat si fes memòria de si mateix, si encara que estigués pledejant per una causa molt menys important que el present procés amb tot de

25. Sobre el tema vegeu Mc Cartney 1928-1929 i Charlier & Raepsaet (1971: 601, n. 57): *Les juges athéniens sont issus de classes sociales souvent modestes et n'ont compétence particulière. (...) Il est probable que les chicanes de la procédure et les finesses juridiques n'avaient sur eux qu'une prise limitée. Le désespoir et les cris des enfants devaient les toucher plus directement.*

llàgrimes va suplicar i va implorar als jutges, i no perquè hagués pujat a la tribuna per tal que rebés la màxima commiseració només els fills, ans fins i tot altres dels seus íntims i encara molts dels amics, però jo res de tot això no faré, malgrat que estic corrent, segons que em sembla, el més gran dels perills (Pl. Apol. 34b-34c).

Nosaltres creiem que la coincidència d'Antifont, Aristòfanes i més endavant Plató, tots tres aplicats a la crítica d'un aspecte del desenvolupament de les causes judicials a l'Atenes contemporània, mostra un punt del programa oligàrquic d'acaçament del sistema de la justícia. El més gran motiu de rebuig de l'organització democràtica dels tribunals era, en l'opinió dels pro-oligàrquics, el pagament del *μισθός δικαστικός*²⁶.

Una altra de les obres antifontees que desenvolupa un tema de caire polític són les *Κατ' Ἀλκιβιάδου λοιδορίαί*, *Invectives contra Alcibiades*, que formen part de la campanya que els pro-oligàrquics varen desplegar contra el líder del partit democràtic. No és pas estrany que Plutarc atribuís a Antifont la difusió d'anècdotes degradants protagonitzades per Alcibiades²⁷.

ἐπειδὴ ἐδοκιμάσθης ὑπὸ τῶν ἐπιτρόπων, παραλαβὼν παρ' αὐτῶν τὰ σαυτοῦ χρήματα, ὄχου ἀποπλέων εἰς Ἄβυδον, οὔτε χρέος ἴδιον σαυτοῦ πραξόμενος οὐδὲν οὔτε προξενίας οὐδεμιᾶς ἔνεκα, ἀλλὰ τῇ σαυτοῦ παρανομίᾳ καὶ ἀκολασίᾳ τῆς γνώμης ὁμοίους ἔργων τρόπους μαθησόμενος παρὰ τῶν ἐν Ἀβύδῳ γυναικῶν ὅπως ἐν τῷ ἐπιλοίπῳ βίῳ σαυτοῦ ἔχοις χρῆσθαι αὐτοῖς.

Un cop vas passar la certificació de majoria d'edat sota el control dels teus tutors, en rebre d'ells els teus béns te'n vas anar navegant cap a Àbidos²⁸, no pas per a fer-hi cap gestió d'interès particular teu ni per causa de cap vincle de proxenia, sinó per a aprendre de les dones d'Àbidos formes d'actuar adients a la llicenciositat i la rebequeria del teu caràcter, per tal que puguessis servir-te'n la resta de la teva vida²⁹.

26. Descriu de manera inapel·lable la crítica d'Aristòfanes al sistema judicial atenès Olson 1996:146.

27. Referim només a tall d'anècdota el següent passatge de la *Vida d'Alcibiades* de Plutarc, *Plu. Alc. 3, 1-2*: *Entre els Vituperis d'Antifont és escrit que, essent un minyó, s'escapà de casa seva per anar-se'n amb Demòcrates, un dels seus enamorats ; i que Arifron volia fer-lo reclamar pel nunci. Ara, Pèricles no ho permeté, dient : 'Si és mort, amb el pregó només se sabrà un dia més aviat ; però, si és viu, serà perdut per tot el que li resti de vida'. Antifont diu també que matà d'una garrotada un dels seus acompanyants a la palestra de Sibirti. Però aquestes coses no són potser dignes de crèdit, com a contades per algú que confessa voler-lo vituperar per odi* (trad. Carles Riba, *Plutarc. Vides paral·leles V*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1928).

28. Antiga colònia milèsia situada a la costa dels Dardanel, que formà part de la Lliga Deloàtica entre 477 i 412 a.C. Des de la seva caiguda en mans dels espartans, cf. Th. VII 62, 1, fou llur principal base militar a la zona, cf. X., *HG IV 8, 35*. Tal vegada aquesta al·lusió a les dones d'Àbidos es fonamentés en primer lloc en la fama de les milèsies, considerades en l'antiguitat com a molt volubles en matèria d'amors i gens fidels als seus compromisos, cf. Hdt. I 146, 2-3. Però sembla haver-hi hagut un fet real. Lísies, al seu discurs *Contra Alcibiades sobre una casa*, diu el següent –segons el testimoni d'Ateneu, *El sopar dels erudits XII 534f-*: *Axioc i Alcibiades s'embarcaren junts vers l'Hel·lespont i ambdós es casaren a Abidos amb l'abidena Menontis i convivia amb ella. Després, nasqué una filla, de la qual afirmaven que no podien esbrinar de quin dels dos era. Quan fou núbil, també van tenir relacions sexuals amb ella, i quan Alcibiades la tenia i se'n servia, deia que era filla d'Axioc, i quan tocava el torn a Axíoc, esdevenia filla d'Alcibiades* (trad. Juli Pallí, *Lísias. Discursos III*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 2000).

29. Antipho fr. 67 ed. Blass.

El to de la crítica a Alcibiades no es centra, a aquest passatge almenys, en la seua posició política, formal i real, ans en el seu capteniment moral³⁰. Dos termes en són prous per a l'etopeia del personatge, παρανομία, *llicenciositat*, i ἀκολασία, *rebequeria*. Cap dels dos termes no es troba a les comèdies aristofàniques, car tan sols a les obres tardanes hi registrem usos adjectivals³¹. Tanmateix, aquesta manca d'una correspondència fraseològica no amaga ni minva la gran atenció atorgada per la comèdia a la figura d'Alcibiades³².

Una atenció paral·lela va merèixer al gènere de l'oratoria epidíctica. Com molt bé diu García Pérez, la col·lusió dels diferents oradors —ell s'ocupa del Pseudo-Andòcides i de Lisies— només s'entén des d'una perspectiva política³³. Segons Reeve, en canvi, Tucídides hauria estat reluctant a secundar la demonització d'Alcibiades basada tan sols en l'opinió pública³⁴.

Lamentablement, els fragments que conservem del discurs antifoneteu *Contra Lespòdies* no ofereixen cap dada significativa, quan sabem que l'acusat era un dels enemics polítics de l'orador.

Oratòria i política a Andòcides

Per raons que mereixerien una anàlisi pormenoritzada, Andòcides ha sigut per a molts estudiosos una mena d'*outsider* dins el cànon dels oradors, un passavolant que tirava de manuals, suplía les deficiències retòriques amb tot de cops d'efecte i mancava d'una posició política compromesa. La mutilació dels Hermes no hauria passat d'una bretolada, la paròdia dels misteris també s'entendria com un pecat de juvenesa. Curiosament, quan a partir més que més del discurs *Sobre el tractat de pau* Missiou va cercar de palesar les pautes ideològiques del programa antidemocràtic d'Andòcides, part de la crítica se li va posar en contra³⁵. L'evidència dels texts resulta, però, inequívoca, i ratifica com Andòcides mostra un bon coneixement de les tècniques pròpies dels comediògrafs, així com dels temes que provocaven la resposta de l'audiència en tant que actors polítics que eren. Aquest és un passatge del seu discurs *Sobre els misteris*:

ἔχει δὲ καὶ ὑμῖν, ὦ ἄνδρες, οὕτως· ἐάν με νυνὶ διαφθείρητε, οὐκ ἔστιν ὑμῖν ἔτι λοιπὸς τοῦ γένους τοῦ ἡμετέρου οὐδεὶς, ἀλλ' οἴχεται πᾶν πρόρριζον. καίτοι οὐκ ὄνειδος ὑμῖν

30. Així ho comentàvem a «Retòrica y política»..., pàg. 168: *La virulencia del ataque se debe al carácter personal, no político, de la crítica formulada contra Alcibiades, al que se describe como un individuo depravado, que apenas recibe la herencia familiar se dedica a satisfacer apetencias sexuales non sanctas, justo al revés de lo que haría un ciudadano cabal.*

31. Ar. Th. 684, Pl. 415 i 967, παράνομον, fr. 402, 10 παρανομοτάτη, Nu. 1348, Lys. 398, Ra. 332, Pl. 1409 ἀκόλαστος, fr. 971 ἀκολαστότατον.

32. Vickers 1989 i 2015.

33. García Pérez 2009: *El objetivo de los discursos de Lisias, así como el de Andócides, fue, como se puede inferir, el de frenar las ambiciones políticas de una facción oligárquica que intentaba llevar a cabo un programa político distinto al propuesto por los oligarcas extremistas y que estaba diametralmente opuesto al régimen democrático.*

34. Reeve 2011.

35. Missiou 1992; Ober 1994: 279, tot i la seua valoració en general positiva expressa la seua decepció pel biaix ideològic de la cerca: (...) *The book disappoints because while it (admirably) rejects the traditional narrow scholarly focus on rhetoric as prose style and as a product of the orator's individual character, it then embraces an equally narrow focus on rhetoric as a product of the speaker's economic class interest.* Més eloqüent és la crítica de Gotteland 1993.

ἔστιν ἡ Ἀνδοκίδου καὶ Λεωγόρου οἰκία οὔσα, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον τότε ἢν ὄνειδος, ὅτ' ἐμοῦ φεύγοντος Κλεοφῶν αὐτὴν ὁ λυροποιὸς ὤκει.

Això, ciutadans, rau en el següent: si a la present ocasió em feu perir sense remei, no teniu ja cap més resta del nostre llinatge, ans tot ell se n'és anat, arrencat de soca-rel. Atengueu, per vosaltres no és pas un motiu de retret la casa d'Andòcides i de Leògoras, ans més aviat ho era en aquell temps en què, estant-me jo a l'exili, l'habitava Cleofont³⁶, el fabricant de lires³⁷.

Tant Leògoras –l'avi de l'orador– com Cleofont eren personatges coneguts de l'escena còmica. Representant principal, tot i que no pas l'únic, Aristòfanes ha estat sovint present com un autor preocupat per complaure el públic més que no per criticar una facció política concreta. De fet, una polèmica al voltant del caràcter polític de la comèdia aristofànica ha dividit els estudiosos entre els qui atribuïen al seu autor una posició conservadora i de fet antidemocràtica i els qui negaven aquest biaix. Per als defensors de la independència ideològica d'Aristòfanes, com a comediògraf no feia gens de política, sinó que era només un creador literari, interpretació que des de Gomme arriba als nostres dies plena de vigor³⁸. L'opinió contrària fou exposada per De Sainte Croix (1972: 356 i 371), amb un eco menor, segons que sembla. La polèmica continua, però, amb resultats contraposats:

36. Cleofont era un dels capdavanters dels demòcrates radicals, i la indicació d'Andòcides en fa un simple treballador manual. Va defensar la guerra contra Esparta fins a la victòria final, i d'acord amb aquesta política va induir els atenesos a rebutjar qualsevol oferta de pau, tant el 410 aev. com el 405, després de l'amarga derrota a les illes Arginuses, cf. X. *HG I 7*, 35 i II 2, 15. Els prooligàrquics hi veien un enemic abatut, la qual cosa ens és confirmada per la comèdia política, fins al punt que Plató el còmic en féu personatge i alhora blanc de la més agra paròdia a l'obra titulada –ben manifestament– *Cleofont*. A aquesta obra Cleofont era presentat com a bàrbar d'origen –sa mare hauria estat una dona tràcia– i de costums –perquè no atenia sa mare com pertoca a un fill responsable–. El *Cleofont* de Plató es va estrenar l'any 405 aev. Aquell any va estar triomfadora la comèdia *Les granotes* d'Aristòfanes, que també ridiculitza el polític demòcrata. Però ja el 411 aev. anotem una primera i virulenta invectiva del gran còmic a Aristòfanes, *Th.* 805, καὶ μὲν δὴ καὶ Κλεοφῶν χειρῶν πάντως δήπου Ξαλαβακχοῦς, i tant que precisament Cleofont és pitjor en tots els conceptes, sense cap de dubte, que Salabaccó; s'ho val de recordar que aquesta Salabaccó havia sigut esmentada juntament amb un tal Cinna als *Cavallers*, *Ar. Eq.* 765, i els escolis en diuen que *Cinna i Salabacca eren unes de les prostitutes objecte d'admiració*, Κύννα δὲ καὶ Σαλαβάκχα τῶν θαυμαζομένων ἐταιρίδων. Tampoc Aristòtil, *Constitució dels atenesos* 28, 3, no sembla professar-li cap simpatia. I el cas és que la major part d'aquestes invectives no tenen una base real: sabem, per exemple, que el pare de Cleofont, Clípides, era prou ric com per merèixer l'elecció com a estrateg l'any 428 aev., cf. Vanderpool 1952. Les crítiques es deuen, doncs, a una campanya orquestrada contra un polític que calia foragitar. En canvi, com en diu Sommerstein 1997: 194, *tras la restauración de la democracia, Cleofón se convirtió retrospectivamente para algunos (...) en un héroe de la democracia y mártir*. Així ho testimonien *Lys.* XIII 7-12, XIX 48 i XXX 11-13, i *Aesch.* II 76 i III 150. De fet, la comèdia funcionava com a part important de la maquinària propagandística prooligàrquica, fins a l'extrem que justificava l'assassinat dels líders democràtics fent-ne blanc de crítiques pels seus presumptes crims –des de múltiples punts de vista: religiós, moral, econòmic, polític–, cf. A.H. Sommerstein, «Kleophon and the restaging of *Frogs*», in A.H. Sommerstein *et al.* (edd.), *Tragedy, Comedy and the Polis*, Bari 1993, 461-476. obre aquest personatge vegeu també B. Baldwin, «Notes on Cleophon», *AClass* 17, 1974, 35-47.

37. *And.* I 146.

38. Gomme 1938: 102 i 103. La mateixa opinió es llegeix a Halliwell 1984; Heath 1987 i 1997; i Platter 2007: 37, que emfasitzen el context del festival còmic i fan de la política un simple element, però no pas un objectiu en ell mateix. Trivialitzen també la crítica aristofànica al sistema democràtic Forrest 1963; MacDowell 1995; Olson 1996. Molt indulgent es mostra també Spielvogel 2003: 21: *Aristophanes steht auf dem Boden der Demokratie, aber seine unverkennbare Verwendung oligarchischer Kritikpunkte rückt ihn an den Teil der athenischen Gesellschaft heran, der mit ihrer Entwicklung unzufrieden ist*. Amb idèntica

mentre Henderson subratlla com els comediògrafs eren selectius en evitar d'atacar els polítics prooligàrquics (Henderson 2020), Halliwell opta per minimitzar el patronatge aristofànic de determinades polítiques, que dilueix en una actitud més passiva que no activa (Halliwell 2020) i Ruffell arriba a concloure, creiem que a tort, que Aristòfanes presenta polítics prooligàrquics que comparteixen les tècniques de manipulació col·lectiva dels demagogs com Cleó, el que ocasionaria l'anorreament de la distinció entre els uns i els altres, igualment vilipendiats (Ruffell 2020).

Als *Núvols*, representada el 423, i de bell nou a *Les vespes*, del 422, Aristòfanes ens presenta Leògoras com un *bon vivant* vinculat als cercles aristocràtics més selectes³⁹. Però si del noble i ric Leògoras la comèdia no es mofa gens, ans en parla d'una manera prou neutra, el cas de Cleofont és tota una altra cosa, potser perquè aquest demagog va encapçalar l'oposició democràtica a tota mena d'acord amb Esparta. Aristòfanes el va fer el blanc de la paràbasi de les *Granotes*, comèdia del 405 aev., vv. 675-685, i el mateix va fer Plató a la comèdia titulada, precisament, *Cleofont*, en ambdós casos fent al·lusió a un atenès d'origens foscos i humils, que com a fill de tràcia no dominava bé la parla àtica. Aquest és el passatge aristofànic que més ens interessa:

Μοῦσα χορῶν ἱερῶν· ἐπίβηθι καὶ ἔλθ' ἐπὶ τέρψιν ἀοιδᾶς ἐμᾶς,
τὸν πολὺν ὀψομένη λαῶν ὄχλον, οὗ σοφίαι
μυρίαί κάθηνται
φιλοτιμότεραι Κλεοφῶντος, ἐφ' οὗ δὴ χεῖλεσιν ἀμφιβάλοις
δεινὸν ἐπιβρέμεται
Θρηκία χελιδῶν
†ἐπὶ βάρβαρον ἐζομένη πέταλον· †
κελαδεῖ δ' ἐπὶ κλαυτὸν ἀηδόνιον νόμον, ὡς ἀπολεῖται,
κἂν ἴσαι γένωνται.

*Musa de sacres cors: puja a l'escenari i acut al delectament del meu cant,
tu que has de contemplar el més nombrós dels pobles, aquella gernació de la qual savieses
infinites hi tenen llur seu,
més dignes d'honors que Cleofont, als garlaires llavis del qual
retruny amb paorosos ecos
l'oreneta tràcia
que damunt un bàrbar pètal seu,
i entona un cant de rossinyols que empeny al plor perquè ha de perir;
encara que arribin igualats (Ar. Ra. 675-685).*

Els fragments de la comèdia de Plató, un altre autor afeccionat a la crítica política⁴⁰, són els quatre que segueixen:

escrupolositat conclou Vickers 2015: *Nowhere can I see evidence for Aristophanes having been a radical democrat.*

39. Aristòfanes ens el presenta assegut a un banquet, Ar. *Ve.* 1269 οὗτος ὄν γ' ἐγὼ ποτ' εἶδον ἀντὶ μέλου καὶ ῥοᾶς / δειπνοῦντα μετὰ Λεωγόρου, o com a criador de faisans, un au exòtica i evidentment apreciada pel seu sabor, Nu. 109 τοὺς φασιανοὺς οὓς τρέφει Λεωγόρας. Ateneu recull també la condició d'amic de banquetejar de Leògoras, a més de criador de cavalls i faisans, ambdós animals propis d'un mateix nivell econòmic i sengles signes de classe, Ath. 387a δύναται γὰρ ὁ Λεωγόρας καὶ ἵππους τρέφειν καὶ ὄρνεις φασιανούς, κωμῶδεται γὰρ ὁ Λεωγόρας ὡς γαστρίμαργος ὑπὸ Πλάτωνος ἐν Περιαλγεῖ.

40. El primer fragment adreçat a castigar els polítics és el 14 KA, víctima del qual és un tal Pàmfil acusat de lladre i de sicofanta.

σὲ γὰρ, γραῦ, συγκατόκισεν σαπρὰν
ὀρφῶσι σελαχίοις τε καὶ φάγροις βοράν

A tu, doncs, anciana, et va instal·lar amb ell, pútrida de tu, com a pastura per a mullets, petites rajades i pagres (Pl. Com. fr. 57).

Després de la invectiva contra la dona, probablement caracteritzada com a venedora de morralla talment com la mare d'Hipèrbol hauria venut pans de poc de valor, arriba el torn del fill, un lladre superlatiu:

ἴν' ἀπαλλαγῶμεν ἀνδρὸς ἀρπαγιστάτου

(...) per tal que ens deslliuréssim d'un conciutadà que era el campió de la rapinya (Pl. Com. fr. 58).

El latrocini com a norma de conducta defineix també Cleó en aquesta acusació del salsitxer als *Cavallers* d'Aristòfanes:

οὐχ ἵνα γ' ἄρξη μὰ Δί' Ἀρκαδίας προνοούμενος, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον
σὺ μὲν ἀρπάξης καὶ δωροδοκῆς παρὰ τῶν πόλεων, ὁ δὲ δῆμος
ὑπὸ τοῦ πολέμου καὶ τῆς ὀμίχλης ἅ πανουργεῖς μὴ καθορᾷ σου etc.

No pas perquè tu, per Zeus, governis Arcàdia perquè en tens la intenció, sinó més aviat perquè cometis actes de rapinya i rebis de les ciutats tot de regals, mentre el poble no et guipa en totes les maleses que fas per l'efecte de la boira i la guerra (Ar. Eq. 800-802).

I la idea que Cleofont actua com un lladre compulsiu torna a aparèixer al següent fragment:

ἀλλ' αὐτ' ἀπαρτὶ τὰλλότρια οἰχίση φέρων

però tu des d'ara ja te n'aniràs enduent-te allò que és d'altri (Pl. Com. fr. 59).

El nostre darrer fragment es troba a un escoli al vers 681 del passatge aristofànic contra Cleofont:

καὶ Πλάτων ἐν Κλεοφῶντι δράματι βαρβαρίζουσιν ἐποίησε τὴν μητέρα
també Plató a l'obra *Cleofont* va representar la mare parlant a la manera dels bàrbars (Pl. Com. fr. 61).

Un dels fragments d'Andòcides ha estat posat en relació amb el gènere de la comèdia:

σκάνδικα οὖν λάχανα οὐ τὰ ἐκ τῶν κηπίων, ἀλλὰ τὰ αὐτομάτως φυόμενα, ὡς φησὶν Ἄνδοκίδης· μὴ γὰρ ἴδοιμέν ποτε πάλιν ἐκ τῶν ὀρῶν τοὺς ἀνθρακευτὰς ἤκοντας εἰς τὸ ἄστν, καὶ γύναια καὶ πρόβατα καὶ βοῦς καὶ τὰς ἀμάξας καὶ πρεσβυτέρους ἄνδρας καὶ ἐργάτας ἐξοπλισμένους· μὴδὲ ἄγρια λάχανα καὶ σκάνδικας ἔτι φάγοιμεν.

Blets, de fet, no són pas les verdures dels horts, ans aquelles plantes que brollen per si soles, com en diu Andòcides: Que no mai, doncs, haguem de veure de bell nou com els

*carboners, de les seves muntanyes estant, fan cap a ciutat*⁴¹, *i les seves ovelles i vaques, i els carros i les dones <...>, i armats, els homes de més edat i els obrers*⁴²; *i que mai no mengem verdures agrestes i blets*⁴³.

Amb termes no precisament elogiosos, Blass assimilava el passatge d'Andòcides a l'estil de la comèdia⁴⁴. Nosaltres no compartim el parer de Blass, que sembla suggerir, d'una banda, per les imatges descrites per Aristòfanes als *Acarnesos*, i, d'una altra, per l'ús de termes col·loquials, entre els quals l'al·lusió als blets torna a traçar un paral·lelisme entre el passatge d'Andòcides i l'esmentada comèdia. Tanmateix, creiem que el to de l'orador no és pas un de còmic. Ben diferent és el biaix ideològic d'ambdós autors, en tots dos casos favorable a no continuar la guerra contra Esparta i a cedir a les propostes dels polítics prooligàrquics, que lloaven els beneficis de la pau. Per consegüent, és la motivació el que compara ambdós gèneres i no pas l'estil.

Un altre cas de criminalització d'un polític des de l'escena còmica i des de la tribuna oratòria és el d'Hipèrbol, el cas del qual respon a les característiques del que en anglès es denomina *political assassination*. Aquest és el retrat que ens en fa l'orador Andòcides:

περὶ Ὑπερβόλου λέγειν αἰσχύνομαι, οὗ ὁ μὲν πατὴρ ἐστιγμένος ἔτι καὶ νῦν ἐν τῷ ἀργυροκοπείῳ δουλεύει τῷ δημοσίῳ, αὐτὸς δὲ ξένος ὢν καὶ βάρβαρος λυχνοποιεῖ.

Andòcides diu, doncs: *Em fa vergonya de fer esment d'Hipèrbol*⁴⁵, *el pare del qual, que*

41. El context apunta inequívocament a la Guerra del Peloponnès i a la tàctica de Pèricles d'abandonar la regió de l'Àtica a l'exèrcit espartà, tot oferint a la població de les comarques d'aixoplugar-se dins les muralles d'Atenes. Aristòfanes va escollir una tan dolorosa situació com a tema central de la seva comèdia *Els acarnesos*, representada a les festes Lenees de l'any 425 aev. Si serien representatius d'aquest exili interior els carboners –nom alternatiu amb què també es coneix la comèdia en qüestió–, que el gran autor teatral en va tenir prou de fer girar l'obra al seu voltant. Un cop més, doncs, Andòcides comparteix un motiu concret amb la comèdia contemporània, sempre amb l'objectiu de sotmetre el règim democràtic a una despietada crítica.

42. Dins el context d'una guerra llarga i cruenta, els homes de més edat havien de quedar a la reserva, i també s'havia de fer estalvi d'aquells treballadors a càrrec dels quals corria de sostenir el pes de la producció industrial atenesa. Andòcides al·ludeix, doncs, a una situació extrema, en què tots els homes disponibles han de contribuir a la defensa de la ciutat.

43. And. fr. 4. El terme σκάνδιξ designa una planta silvestre, la identificació de la qual no és segura. La denominació científica, *scandix pectenvenensis*, obre la possibilitat de donar-ne una descripció si més no probable. Es tracta d'una planta agrest semblant a la *capsella bursa-pastoris* –el sarronet de pastor, un tipus d'arvense molt comú a les nostres contrades–. Habitualment se'n dona la traducció 'cerfull', però sabem que aquesta planta té un gust aspre i gens apte per a usos gastronòmics, per la qual cosa hem optat per una altra opció. Andòcides s'atansa un cop més a la dicció de la comèdia, com ho ratifica Aristòfanes, *Acarnesos*, vv. 476-478: *Que em mori de mala mort si et torno a suplicar una altra cosa que no sigui això sol, només això: dona'm aquell cerfull 'que et va deixar la teva mare'* (trad. Balasch 1969). Si es tractaria d'una planta nul·lament apreciada pels atenesos, que Hesiqui, al seu *Lèxic*, ens transmet el compost σκανδικοπώλης, aplicat a la mare d'Eurípides pels seus enemics i recollit també pel Patriarca Foci, amb el sentit que la seva mercaderia com a verdulera era la pròpia de la gent més humil.

44. Blass 1887³: 299-300: *Doch möchte ein so niedriger Ton einer Komiker besser anstehen als einem Redner und Staatsmann.*

45. Hipèrbol era un dels caps de files dels demòcrates radicals, i va iniciar la seva carrera política poc després de la mort de Pèricles, amb el consegüent relleu generacional, des d'un origen social ben humil. Va atènyer l'estratègia l'any 425 aev., el 422 va estar designat com a membre destacat de la delegació atenesa a Delfos, i el 421 era ja el capdavanter dels demòcrates radicals, rere la mort de Cleó a Amfípolis, i es va oposar a Nícies, cap del sector moderat dels demòcrates. Amb tota probabilitat Hipèrbol va continuar els plans d'un ferm imperialisme desfermat amb tota la seua cruesa per Cleó, el que provocaria la continu-

està assenyalat amb l'estigma, a hores d'ara encara fa ofici d'esclau al batedor del comú, mentre que ell mateix, que és foraster i a més bàrbar⁴⁶, fa gresols^{47, 48}.

Baldwin situa entre els anys 425 i 405 els freqüents esments d'Hipèrbol a les comèdies d'Aristòfanes⁴⁹. Però no fou pas l'únic comediògraf a fer del líder dels demòcrates radicals objecte de la crítica més virulenta: per a Plató Hipèrbol parlava malament el grec⁵⁰, i ho explicava perquè seria lidi⁵¹; per a Polízelos, en canvi, era frigi⁵². Èupolis en va fer el protagonista del seu *Marikàs* (Cassio 1985).

Si ara tornem la vista cap a les *Històries*, hi llegirem com Tucídides defineix Hipèrbol amb els conceptes de la *μοχθηρία* i la *πονηρία*:

acció de la crítica que contra aquest polític ja havia assajat Aristòfanes als *Cavallers* el 429, cf. Edmunds 1987. L'any 420 entrava a formar part del Consell, des d'on tractaria de fer prosperar les seves iniciatives polítiques, sempre favorables a la continuació de la guerra, en la línia més ortodoxa de l'acció de Pèricles. Tanmateix, l'enlluernadora figura d'Alcibiades li va llevar la major part de protagonisme damunt l'escena pública. La propaganda prooligàrquica en va fer un dels seus blancs predilectes –vegeu la nota següent–, i va aprofitar la derrota de Mantinea, l'any 418 aev., per fer condemnar Hipèrbol a l'ostracisme l'any següent. No obstant el seu allunyament d'Atenes, els filoespartans varen acabar per organitzar una conxorxa que va assassinar Hipèrbol a Samos l'any 411, cf. Th. VIII 73, 3: *I mataren un cert atenès, Hipèrbol, un mal home desterrat no pas perquè fes por el seu poder o el seu prestigi, sinó perquè era un pervers i la vergonya de la ciutat* (trad. Balasch 1982). No es pot pas dir que el gran historiador estigués aquest cop a l'alçada de l'obra, puix que d'una manera tan simple despatxa l'assassinat d'Hipèrbol tot acollint-se als mateixos expedients de la comèdia.

46. La comèdia va treure un gran profit de la imatge bàrbara d'Hipèrbol, que el desqualificava com a actor de l'escena política atenesa. A Redondo 2002: 213, sobre la caracterització de certs sociolectes, i en especial el femení, apuntàvem igualment a la capacitat des còmics per descriure determinats idiolectes: *Un cas similar és el documentat per Dover [Dover 1993: 244-245] a propòsit de la caracterització del polític Hipèrbol per part de Plató el còmic: Hipèrbol, denostat pels portantveus de la ideologia més conservadora –Antifont i Andòcides en són bons testimonis–, hauria fet palès el seu ús deficient de l'àtic, propi d'una persona de baixa extracció social i escàs bagatge cultural, mitjançant determinats vicis fonètics*. El passatge en què es recolza el gran mestre anglès és el frg. 168 –ed. Kassel & Austin– de Plató el còmic, on es registren formes com ara ὀλίος, ἴννος, δητώμην, amb, respectivament, lenició i fricativització de sonora intervocàlica, que deixa d'articular-se com a oclusiva; lenició del mateix fonema en posició inicial –probablement, al mateix context fonètic del cas precedent, si atenem a la presència de l'article-; i pronúncia africada o fins i tot palatalitzada del grup *dy- (δαιτέω com a *dzait'eo:). Altrament dit, la parla d'Hipèrbol era descrita com la d'una persona aliena al bon ús de l'àtic. A Aristòfanes, *Nívols* 870-875, advertim com Hipèrbol és un cop més atacat per les mateixes raons: *'Si t'hi pengés! Ho ha dit amb molt poca malícia, amb els llavis tan badats. ¿Com podrà assimilar l'art d'esquivar un judici o bé de fer una cita legal, o d'entabanar amb veu delicada? Precisament per això, Hipèrbol va pagar un talent per aprendre-ho* (trad. Balasch 1970). Sobre les al·lusions sexuals dins les invectives adreçades als polítics per part d'Aristòfanes, vegeu López Eire 1997.

47. And. frg. 5. Schol. ad. Ar. *Vesp.* 1007.

48. Els substantius compostos de recció formats amb l'element verbal –ποιός fan parer d'expressar un contingut pejoratiu. És el que llegim al mateix Andòcides, al discurs *Sobre els misteris* § 146: (...) *per vosaltres no és pas un motiu de retret la casa d'Andòcides i de Leògoras, ans més aviat ho era en aquell temps en què, estant-me jo a l'exili, l'habitava Cleofont, el fabricant de lires*.

49. Baldwin 1971, cf. Ar. *Ach.* 846, *Eq.* 1304 i 1363, *Nu.* 551, 557-558, 623, 876 i 1065, *Ve.* 1007, *Pa.* 681, 921 i 1319, *Th.* 840 i *Ra.* 570.

50. Pl. fr. 183 KA ὁ δ' οὐ γὰρ ἠττικίζεν, ὦ Μοῖραι φίλαι, / ἀλλ' ὅποτε μὲν χρεῖη δητώμην λέγειν, / ἔφρασκε δητώμην, ὅποτε δ' εἰπεῖν δέοι / ὀλίγον, <ὀλίον> ἔλεγεν.

51. Pl. fr. 185 KA Πλάτων δὲ ὁ κωμικός ἐν Ὑπερβόλω Λυδὸν αὐτὸν φησιν εἶναι Μίδα γένος.

52. Polyz. fr. 5 KA Φρύγα αὐτὸν εἶναι φησιν εἰς τὸ βάρβαρον σκόπτων. S'hi referia sens dubte Èupolis, fr. 199 KA, πότερ' ἦν τὸ τάριχος Φρύγιον ἢ Γαιδικόν;

καὶ Ὑπέρβολόν τε τινα τῶν Ἀθηναίων, μοχθηρὸν ἄνθρωπον, ὠστρακισμένον οὐ διὰ δυνάμεως καὶ ἀξιώματος φόβον, ἀλλὰ διὰ πονηρίαν καὶ αἰσχύνην τῆς πόλεως, ἀποκτείνουσι μετὰ Χαρμίνου τε ἐνὸς τῶν στρατηγῶν καὶ τινων τῶν παρὰ σφίσιν Ἀθηναίων, πίστιν διδόντες αὐτοῖς, καὶ ἄλλα μετ' αὐτῶν τοιαῦτα ξυνέπραξαν, τοῖς τε πλέοσιν ὄρμηγτο ἐπιτίθεσθαι.

També un tal Hipèrbol, atenès, un individu miserable, que havia estat condemnat a l'ostracisme no pas per por del seu poder o del seu prestigi, ans per la seua avolesa i per l'afront de la ciutat, el maten amb l'ajut de Carmí, un dels estratèges, i d'alguns atenesos que els hi feien costat, en haver-los donat garantia de seguretat, i encara amb llur suport dugueren altres semblants accions i prenien embranzida per a atacar el grup de la majoria⁵³.

El terme μοχθηρία no és pas estrany a la comèdia aristofànica⁵⁴, però ens interessa només un passatge on es diu d'Arquedem, el qual qualifica de demagog:

βούλεσθε δῆτα κοινῇ
σκώψωμεν Ἀρχέδημον;
ὄς ἐπτέτης ὢν οὐκ ἔφυσε φράτερας,
νυνὶ δὲ δημαγωγεῖ
ἐν τοῖς ἄνω νεκροῖσι,
κάστιν τὰ πρῶτα τῆς ἐκεῖ μοχθηρίας.

*voleu, doncs, que tots plegats
escarnim Arquedem?
Ell, que quan tenia set anys no havia tret els claus,
ara s'adreça a l'assemblea
al bell mig dels difunts d'aquí dalt,
i figura al primer rang de l'avolesa d'allà⁵⁵.*

Aristòfanes no va apuntar ell només contra Arquedem. El seu contemporani i rival Èupolis diu que era d'origen foraster, el que l'hauria inhabilitat com a polític en actiu:

ἐπιχώριος δ' ἦν ἡ ξένης ἀπὸ χθονός;
*que era del país, o de terra forana?*⁵⁶

Un altre fragment d'Èupolis fa al·lusió a la mare d'Arquedem com a mestressa d'un ofici que no era habitual entre les ciutadanes ateneses:

τὴν πανδοκεύτριαν γὰρ ὁ γλάμων ἔχει
*el lleganyós en té una de dispesera*⁵⁷.

53. Th. VIII 73, 3.

54. Ar. Ra. 425, Lys. 1160, Pl. 109 i 159.

55. Ar. Ra. 420-425.

56. Eup. fr. 80 KA.

57. Eup. fr. 9 KA.

Un passatge aristofànic, de les *Granotes* precisament, fa possible la identificació d'aquest lleganyós, que no és cap altre que Arquedem⁵⁸. D'altra banda, no sabem qui és el polític vilipendiat a una altra comèdia d'Èupolis, *Els dems*, però pel caire de la crítica s'ha pensat en Hipèrbol o en Cleofont:

(...) κάξιοι δημηγορεῖν,
χθές δὲ καὶ πρόφην παρ' ἡμῖν φρατέρων ἔρημος ἦν·
κοῦδ' ἂν ἠττίκιζεν, εἰ μὴ τοὺς φίλους ἤσχυν[ετο,
τῶν ἀπραγμόνων γε πόρνων κοῦχι τῶν σεμνῶν [
ἀλλ' ἔδει νεύσαντα χωρεῖν εἰς τὸ κινητήριον·
τῆς ἐταιρίας δὲ τούτων τοὺς φίλους ἐσκ[ώπτατε
ταῖς στρατηγίας δὲ ὑφέρπει καὶ τρυγοδο[

(...) *i encara creu just d'adreçar-se a l'assemblea,
però ahir i abans d'ahir es trobava a prop nostre abandonat pels seus companys de fratria:
i ni tan sols hauria parlat un bon àtic si no hagués avergonyit els seus amics,
de prostitutes desocupades i no pas de gent respectable (...)
ans calia que fes via de bon grat cap al bordell;
els companys de l'heteria d'aquesta gent heu escarnit (...)
anava darrere de les estratègies i dels autors de comèdia*⁵⁹.

L'odi envers el polític escarnit arriba a l'execració més punyent:

ὅστις οὖν ἄρχειν τοιούτους ἄνδρας ἀ[ίρειταιί ποτε
μήτε πρόβατ' αὐτῶ τεκνοῖτο μήτε γῆ κ[αρπὸν φέροι.

*Aquell que de fet ha escollit que mai ciutadans d'aquesta mala mena governin
que les ovelles no li engendrin cries ni la terra li'n doni fruit*⁶⁰.

Igualment il·lustratiu és el terme *πονηρία*, emprat per Aristòfanes a un passatge de les *Tesmoforiants* sense cap al·lusió explícita⁶¹, i a un segon dels *Nívol·ls*, comèdia representada el 423 aev., que hem de comentar amb deteniment: quan el discurs just diu la frase *ὁ γοῦν Πηλεὺς ἔλαβε διὰ τοῦτο τὴν μάχαιραν*, el discurs injust contesta amb els versos següents, on l'al·lusió no pot ésser més precisa:

μάχαιραν; ἀστεῖόν γε κέρδος ἔλαβεν ὁ κακοδαίμων.
Ἵπέρβολος δ' οὐκ τῶν λύχων πλεῖν ἢ τάλαντα πολλὰ
εἴληφε διὰ πονηρίαν, ἀλλ' οὐ μὰ Δί' οὐ μάχαιραν.

*Una espasa? El malaventurat ha aconseguit un guany propi d'un ciutadà. En canvi Hipèrbol, aquest dels gresols, ha acabant fent-se amo de més d'un nombre incomptable talents gràcies a la seua avolesa, però no pas, per Zeus, gràcies a la seua espasa*⁶².

58. Ar. Ra. 587-588 πρόρριζος αὐτός, ἡ γυνή, τὰ παιδιά, / κάκιστ' ἀπολοίμην, κάρχέδημος ὁ γλάμων.

59. Eup. fr. 99, 23-29 KA.

60. Eup. fr. 99, 33-34 KA.

61. Ar. Th. 868.

62. Ar. Nu. 1064-1066.

Hipèrbol, doncs, era caracteritzat per la seua avolesa, i la insistència amb què oradors i comediògrafs fan servir uns mateixos termes per a cadascun dels polítics assenyalats té totes les característiques d'una operació de propaganda. Lluny d'entendre la connivència dels uns i els altres i al preu de malaguanyar i comprometre la creació tucidídia, i de manera no gens justa, Baldwin diu del retrat d'Hipèrbol a les *Històries* que seria 'not more than a patchwork of phrases from Aristophanes' (Baldwin 1971: 155).

Encara volem comentar com Hipèrbol fou també objecte dels atacs del comediògraf Hermip, a l'obra Ἀρτοπωλίδες, *Les venedores de pa*:

φέρει νῦν ἀγῆλω τοὺς θεοὺς ἰοῦσ' ἐγὼ
καὶ θυμιάσω τοῦ τέκνου σεσωσμένου

*Au, lloï jo anant-me-n'hi ara mateix els déus i els honori amb encens perquè el meu fill és sa i estalvi*⁶³.

ᾧ σαπρὰ καὶ πασιπόρνη καὶ κάπραινα

*ecs podrida de tu, meuca a l'abast de tothom, bacona*⁶⁴.

La caracterització de la mare d'Hipèrbol com a estrangera no podia faltar en aquesta estigmatització de l'adversari polític:

καὶ τάριχος πίονα

*i una saladura ben greixós*⁶⁵.

Un darrer fragment insisteix en l'àtic defectuós del polític:

δοκιῶ· ἀντὶ τοῦ δοκῶ

'em semblitza': en comptes de 'em sembla' (Hermip. fr. 12 KA)

I la mateixa crítica personal, íntima per dir-ne més exactament, es llegeix al *Cleofont* de Plató:

ἐψάθαλλε λεῖος ᾧν

el capullava per tant com estava rasurat (Pl. Com. fr. 60 KA)

La comicitat del passatge rau en el fet que el verb per a expressar aquesta tan convenient acció preliminar dins la trobada sexual es construeix en àtic amb el preverbi *ἀνα-, talment com en català amb el preverbi *des-.

El Contra Alcibiades del Pseudo-Andòcides

63. Hermip. fr. 8 KA.

64. Hermip. fr. 9 KA.

65. Hermip. fr. 10 KA.

El discurs *Contra Alcibiades* ha estat inclòs pels editors juntament amb els d'Andòcides i que nosaltres hem relacionat amb l'escola d'Isòcrates⁶⁶. Ateses les dificultats de caire històric i jurídic, i les encara més rellevants d'ordre estilístic⁶⁷, no se li ha d'atribuir a Andòcides. Dins de l'interès que els darrers anys ha sollevat l'obra arran de determinades incongruències de caire històric (Gazzano 1997; Gribble 1997; Heftner 2000), hem de destacar tant la tasca d'edició i comentari del discurs (Cobetto Ghiggia 1995; Gazzano 1999) com l'atenció al personatge d'Alcibiades (Häusle 1987-88). Amb especialment bones raons se n'ha ocupat García Pérez en analitzar el discurs juntament amb altres de Lísias i del *corpus Isocrateum*, i és així com el col·lega mexicà ha descrit amb precisió la intencionalitat política de l'argumentació esgrimida pels diferents autors, per bé que semblin tractar de situacions pertanyents a l'esfera privada⁶⁸. Bo i prescindint, per tant, de l'autoria andocídia, en llegir aquest discurs fictici no ens estarem d'anotar l'ús d'aquells recursos que pertanyen de ple a la caracterització del personatge d'un Alcibiades abjecte i a l'objectiu de l'assassinat polític del rival. Ho provenen usos lèxics tan específics com els termes *παρανομία*, *δωροδοκία*, *ἀναίσχυντος*, *κολάζω* i *ἀσελγέστατος*, a més del recurs a l'estigmatització de l'orador que implora entre llàgrimes⁶⁹.

La fraseologia a què ens referim manca amb aquest sentit exacte a la comèdia aristofànica. Tindríem aquí un recurs formal propi del gènere de l'oratòria.

Conclusions

La nostra conclusió no està centrada en el paper d'Aristòfanes com a actor polític, que evidentment tingué i exercí amb plena consciència. Ens interessa de destacar com el discurs que registrem a quatre diferents gèneres literaris, historiografia, assaig, comèdia i oratòria, comparteix en la forma i en el fons un missatge que clama per l'abolició de la democràcia radical.

Bibliografia

- BALASCH, M. (1969), *Aristòfanes. Comèdies I*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
— (1970), *Aristòfanes. Comèdies II*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.

66. Redondo 2007: 85-86: *La nostra personal opinió és que el discurs s'ha de relacionar amb l'escola retòrica d'Isòcrates, que a partir de l'any 396 aC. va adoptar una figura prou coneguda i d'època recent, però que pertanyia ja a la història i no pas al debat polític, la d'Alcibiades, per l'elaboració de discursos que servissin per la preparació dels futurs oradors. Així, el discurs Sobre el tir de cavalls, compost pel mestre Isòcrates, seria del mateix 396 aC. Endemés, dos dels discursos inserits dins el corpus de Lísias, els numerats per la tradició com a catorzè i quinzè, respectivament, han estat datats els anys 395 i 394. Així ho havíem expressat ja a Redondo 1991: 297).*

67. Per a l'anàlisi estilomètrica vegeu Redondo 2007: 87-91; per a l'anàlisi dels usos lèxics vegeu Kilpeläinen 1900.

68. García Pérez 2009: 57: *El objetivo de los discursos de Lísias, así como el de Andócides, fue, como se puede inferir, el de frenar las ambiciones políticas de una facción oligárquica que intentaba llevar a cabo un programa político distinto al propuesto por los oligarcas extremistas y que estaba diametralmente opuesto al régimen democrático.*

69. Ps.-And. IV 10 *παρανομίας*, 17 *ἀναίσχυντος*, 30 *παρανομίας καὶ καταδωκίας* (a 33 *παρανομίαν* es diu de Cimó i no pas d'Alcibiades), 34 *παρανομώτατοι*, 39 *παρανομούντων*, 40 *κολάσαντες τοὺς ἀσελγεστάτους*; 39 per al tòpic de la sobreactuació basada en emocions fàcils.

- (1982), *Tucidides. Història de la Guerra del Peloponès VIII*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- BALDWIN, B. (1971), «Notes on Hyperbolus», *Acta Classica* 14, 1971, 151-156.
- (1974), «Notes on Cleophon», *AClass* 17, 35-47.
- BLASS, F. (1887³), *Die attische Beredsamkeit von Gorgias bis zu Lysias I*, Leipzig.
- BROCK, R. (2009), «Did the Athenian Empire Promote Democracy?», in J. Ma, N. Papazarkadas & R. Parker (edd.), *Interpreting the Athenian Empire*, Londres, 149-166.
- CANFORA, L. (1997), «Ath. Pol. II 18 e la censura sul teatro», *QS* 46, 169-181.
- (2017), *Cleofonte deve morire. Teatro e politica in Aristofane*, Roma & Bari.
- CASSIO, A.C. (1985), «Old Persian Marika, Eupolis' *Marikas* and Aristophanes' *Knights*», *CQ* 35, 38-42.
- CHARLIER, M.T. & G. RAEPSAET (1971), «Étude d'un social: les relations entre parents et enfants dans la société athénienne à l'époque classique», *AC* 40, 589-606.
- CHIRICO, M.L. (1995), «Πολυπραγμοσύνη: Ar. *Ach.* 832-833 e Ps.-X. *Ath.* 2.18», in S. Cerasuolo (ed.), *Mathesis e Philia. Studi in onore di Marcello Gigante*, Nàpols, 15-29.
- COBETTO GHIGGIA, P. (1995), [*Andocide*]. *Contro Alcibiade*, Pisa.
- DE SAINTE CROIX, G.E.M. (1972), *The Origins of the Peloponnesian War*, Ithaca.
- DOVER, K.J. (1993), «Language and Character in Aristophanes», *Greek and the Greeks. Collected Papers I. Language, Poetry, Drama*, Oxford, 237-248 (= «Linguaggio e caratteri aristofanei», *RCCM. Miscellanea M. Barchesi* 18, 1976, 357-371).
- EDMUNDS, L. (1987), *Cleon, Knights, and Aristophanes' Politics*, Lanham 1987.
- FORREST, W.G. (1963), «Aristophanes' *Acharnians*», *Phoenix* 17, 1-12.
- FUCHS, A. (1828), *Quaestiones de libris Xenophontis de republica Lacedaemoniorum et de republica Atheniensium*, Leipzig.
- GARCÍA PÉREZ, D. (2009), «Retórica y política en torno a Alcibiades», *Nova Tellus* 27, 43-58.
- GARCÍA SOLER, M.J. (2013), «La crítica de los políticos en la comedia antigua», *Humanitas* 65, 55-70.
- GAUTIER, P. (1972), *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy 1972.
- GAZZANO, F. (1997), «Gli 'errori' dello Pseudo-Andocide: note all'orazione *Contro Alcibiade*», *MGR* 21, 45-60.
- (1999), *Pseudo-Andocide. Contro Alcibiade*, Genova.
- GELZER, K.I. (1937), *Die Schrift vom Staate der Athener*, Berlin.
- GOMME, A.W. (1938), «Aristophanes and Politics», *CR* 52, 97-109.
- GOTTELAND, S. (1993), *ressenya a Missiou* (1992), *AC* 62, 459-460.
- GRIFFLE, D. (1997), «Rhetoric and history in [Andocides] 4», *CQ* 47, 367-391.
- HALLIWELL, S. (1984), «Aristophanic Satire», *Yearbook of English Studies* 14, 6-20.
- (2020), «Politics in the street: some citizen encounters in Aristophanes», in R. Rosen & H. Foley (edd.), *Aristophanes and Politics. New Studies*, Boston & Leiden, 113-136.
- HARRIS, E.M. (1990), «The Constitution of the Five Thousand», *HSCIPh* 93, 243-280.
- HÄUSLE, H. (1987-88), «Alcibiades, der Tyrann: ein Beitrag zur politischen Polemik in Reden des 5. Und 4. Jahrhunderts v. Chr.», *Archaiognosia* 5, 85-129.
- HEATH, M. (1997), «Aristophanes and the Discourse of Politics», in G.W. Dobrov (ed.), *The City as Comedy. Society and Representation in Athenian Drama*, Chapel Hill, 230-249.
- (1987), *Political Comedy in Aristophanes*, Göttingen.

- HEFTNER, H. (2000), «Der Ostrakismos des Hyperbolos: Plutarch, Pseudo-Andokides und die Ostraka», *RhM* 143, 32-59.
- HEITSCH, E. (1984), *Antiphon aus Rhamnus*, Magúncia.
- HENDERSON, J. (1990), «The Demos and the Comic Competition», in J.J. Winkler & F. Zeitlin (edd.), *Nothing to Do With Dionysos? Athenian Drama in Its Social Context*, Princeton, 271-313.
- (2020), «Patterns of Avoidance and Indirection in Athenian Political Satire», in R. Rosen & H. Foley (edd.), *Aristophanes and Politics. New Studies*, Boston & Leiden, 45-59.
- INSTINSKY, H.U. (1933), *Die Abfassungszeit der Schrift vom Staate der Athener*, Freiburg im Breisgau.
- KILKPELÄINEN, A.S. (1900), *Quaestiones Andocidaeae cum specimine lexicæ*, Kirchhain de Lusàtia.
- LENFANT, D. (2017), *Pseudo-Xénophon. Constitution des Athéniens*, París 2017.
- (dir.) (2020), *Les aventures d'un pamphlet antidémocratique. Transmission et réception de la Constitution des Athéniens du Pseudo-Xénophon (Ve siècle av. J.-C. - XXIe siècle)*, París.
- LÓPEZ EIRE, A. (1997), «Lengua y Política en la Comedia aristofánica», in A. López Eire (ed.), *Sociedad, Política y Literatura. Comedia Griega Antigua*, Salamanca, 45-80.
- MACDOWELL, D.M. (1978), *The Law in Classical Athens*, Londres.
- (1995), *Aristophanes and Athens: An Introduction to the Plays*, Oxford.
- MARINO, S. (2020), «A Constituição dos Atenenses de Pseudo-Xenofonte», *ἀρχαί* 28, 1-26.
- MASTROMARCO, G. (1994), «Teatro comico e potere politico nell'Atene del V secolo (Pseudo-Senofonte, *Costituzione degli Ateniesi*, II 18)», in F. Del Franco (ed.), *Storia, poesia e pensiero nel mondo antico. Studi in onore di M. Gigante*, Nàpols, 451-458.
- MATTINGLY, H. (1996), «Athens and Euboea», *JHS* 81, 1961, 124-132 (= *The Athenian Empire Restored*, Ann Arbor 1996, 53-67).
- (1997), «The date and purpose of Pseudo-Xenophon's *Constitution of Athens*», *CQ* 47, 352-357.
- (2002), «The Athenian Decree for Chalkis (*IG I³ 40*)», *CQ* 52, 2002, 377-379.
- (2014), «Athenian Imperialism and the Chalkis Decree (*IG I³ 40*)», in A.P. Matthaiou & R.K. Pitt (edd.), *Athenaion Episkopos. Studies in Honour of Harold B. Mattingly*, Atenes, 11-18.
- MC CARTNEY, E.S. (1928-1929), «The Role of the Child in Supplications», *Classical Weekly* 22, 151.
- MISSIOU, A. (1992), *The Subversive Oratory of Andokides: Politics, Ideology and Decision-Making in Democratic Athens*, Cambridge.
- MORRIS, C.D. (1884), «The Jurisdiction of the Athenians over Their Allies», *AJPh* 5, 298-317.
- MÜLLER-STRÜBING, H. (1884), *Athenaion Politeia: die attische Schrift vom der Staat der Athener*, Leipzig.
- OBER, J. (1994), ressenya a Missiou (1992), *CPh* 89, 278-281.
- OLSON, D.S. (1996), «Politics and poetry in Aristophanes' *Wasps*», *TAPhA* 126, 126-150.
- OSTWALD, M. (1986), *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law*, Berkeley, Los Angeles & Londres.
- PALLÍ, J. (2000), *Lísias. Discursos III*, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 2000.

- PAPACHRYSOSTOMOU, A. (2009), «Οὐδὲν πρὸς τὴν πόλιν· αναφορές σε πολιτικά πρόσωπα στη ‘Μέση Κωμωδία’ του 4ου αιώνα π.Χ.», *Ελληνικά* 59, 181-204.
- PLATTER, C. (2007), *Aristophanes and the Carnival of Genres*, Baltimore.
- RAMÍREZ VIDAL, G. (2005), *Jenofonte. La Constitución de los Atenenses*, Mèxic.
- REDONDO, J. (1991), *Antifonte. Andócides. Discursos y fragmentos*, Madrid.
- (1998), «Retórica y política en los discursos de Antifonte», in J.M. Labiano Ilundain, A. López Eire & A. Seoane Pardo (edd.), *Retórica, Política e Ideología. Desde la Antigüedad hasta nuestros días I. Retórica clásica y Edad Media*, Salamanca, 165-169.
- (1999), «El discurs ideològic al drama satíric: *Els sàtirs rastrejadors* de Sòfocles», in K. Andresen, J.V. Bañuls & F. de Martino (edd.), *El teatre, eina política*, Bari 1999, 305-329 (= «El discurso ideológico en el drama satírico: *Los rastreadores* de Sófocles», *Ordia Prima 14-15*, 2015-2017, 79-113).
- (2002), «El sociolecte femení a la comèdia aristofànica», *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris* 7, 201-224.
- (2003), *Antifont. Discursos I*, Barcelona 2003.
- (2004), *Antifont. Discursos II*, Barcelona 2004.
- (2007), *Andócides. Discursos i fragments II*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- REEVE, C.D.C. (2011), «Alcibiades and the Politics of Rumour in Thucydides», *Philosophic Exchange* 42, 69-80.
- REINMUTH, O.W. (1966), «The Attic archons named Apolexis», *BCH* 90, 93-100.
- RIBA, C. (1928), *Plutarc. Vides paral·leles V*, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- ROSCHER, W. (1841), ressenya a Fuchs, *Göttingische Gelehrte Anzeigen 1841*, 424-429.
- RUFFELL, I.A. (2020), «Conservative and Radical: Aristophanic Comedy and Populist Debate in Democratic Athens», in R. Rosen & H. Foley (edd.), *Aristophanes and Politics. New Studies*, Boston & Leiden, 60-89.
- SCHNEIDER, J.G. (1815), *Xenophontis quae extant VI*, Leipzig.
- SOMMERSTEIN, A.H. (1986), «The Decree of Syrakosios», *CQ* 36, 101-108.
- (1993), «Kleophon and the restaging of Frogs», in F. De Martino, S. Halliwell, A.H. Sommerstein & B. Zimmermann (edd.), *Tragedy, Comedy and the Polis*, Bari, 461-476.
- (1997), «Platón, Éupolis y la ‘comedia de demagogo’», in A. López Eire (ed.), *Sociedad, Política y Literatura. Comedia Griega Antigua*, Salamanca, 183-194.
- SPIELVOGEL, J. (2003), «Die Politische Position des athenischen Komödiendichters Aristophanes», *Historia* 52, 3-22.
- VANDERPOOL, E. (1952), «Kleophon», *Hesperia* 21, 114-115.
- VICKERS, M. (1989), «Alcibiades on Stage: *Thesmophorizousae* and *Helen*», *Historia* 38, 41-65.
- (2015), *Aristophanes and Alcibiades. Echoes of Contemporary History in Athenian Comedy*, Berlin & Boston.